

Tastbaar Geheugen

150 jaar zorg voor Leidse monumenten

1 Met een fotomontage uit 1970, gezien vanaf het Rapenburg, werd verbeeld welke inbreuk de 120 meter hoge toren maakte op het historische centrum.
(Niet gebouwd Leiden, Utrecht 1987)

De stad en de toga

Universiteitsgebouwen in Leiden

Natasja Hogen

Vanaf haar oprichting in 1575 was de universiteit nauw met de stad verknoot. Het stadsbeeld van Leiden wordt dan ook in belangrijke mate door de aanwezigheid van de universiteit bepaald. Veel bouwwerken zijn op een of andere wijze met het universitaire leven verbonden: als onderwijsgebouw, studentenhuus of kantoorruimte. Sommige hiervan spelen een bijzondere rol in de geschiedenis van de universiteit en hebben daardoor een speciale status. Het Academiegebouw, dat kort na de stichting betrokken werd, heeft aanzien als oudste universiteitsgebouw; baanbrekend onderzoek door vooraanstaande wetenschappers bepaalt de importantie van locaties als de Sterrewacht en het Kamerlingh Onneslaboratorium. Het gebouwenbezit van de universiteit is altijd veranderlijk geweest. Gedurende de eerste drie eeuwen van het bestaan van de Leidse universiteit speelden de academische activiteiten zich vrijwel uitsluitend in de binnenstad af. Dat is uitgesloten bij de huidige omvang van de universiteit: ze telt inmiddels zo'n 23.000 studenten en medewerkers.¹ Men moest daarom wel naar locaties buiten de singels uitwijken. Naast deze groei leidden veranderingen in het onderwijs, de noodzaak tot meer efficiëntie en de eis van een sterkere profilering tot ingebruikname van nieuwe gebouwen en functiewijziging of zelfs afstoting van oude. De uitbreiding voorbij de singels stopte niet bij de gemeentegrenzen, tegenwoordig is zelfs sprake van een Campus Den Haag.

In de negentiende eeuw vond ten behoeve van de universiteit veel nieuwbouw plaats. De Leidse universiteitsgebouwen onderscheidden zich niet van die van andere Nederlandse universiteitssteden.

De rijksarchitecten, die verantwoordelijk waren voor het ontwerpen van de onderwijsgebouwen, pasten overal dezelfde neostijlen toe. Dit is een groot verschil met de huidige situatie waarin de universiteit zelf haar architecten kiest. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw zijn de universiteitsgebouwen steeds meer 'identiteitsdragers' geworden die van groot belang worden geacht in de concurrentiestrijd met andere universiteiten om het aantrekken van studenten en wetenschappers.²

De Leidse universiteit in de binnenstad

De Universiteit Leiden is de oudste universiteit van Nederland. Achtergrond van de stichting door stadhouder Willem van Oranje vormde waarschijnlijk de rol van Leiden in de Opstand van Nederlandse gewesten tegen Spanje. Er waren genoeg gebouwen om de nieuwe instelling onderdak te bieden in de vorm van voormalige kloosters die na de Reformatie op herbestemming wachtten. Tot in de negentiende eeuw bouwde de universiteit nauwelijks iets, maar werd gebruik gemaakt van bestaande gebouwen. Deze waren vooral rond het Rapenburg te vinden. In 1581 nam de universiteit de kapel van het voormalig Witte Nonnenklooster, gesticht rond het midden van de vijftiende eeuw, in gebruik als Academiegebouw (afb. 2). De kapel dateerde uit het begin van de zestiende eeuw. De universiteitsbibliotheek werd in 1593 ondergebracht in de vijftiende-eeuwse kapel van het voormalige Faliebagijnhof aan de overzijde van het Rapenburg. De locatie bleef vier eeuwen lang als zodanig in gebruik, al veranderde het gebouw nogal van vorm. Aanvankelijk deed het overigens ook dienst als scherm school en anatomisch theater.³

De Academia Lugduno Batava kreeg in het eerste decennium van haar bestaan jaarlijks gemiddeld ruim zeventig nieuwe studenten. Daarna begon dit aantal op te lopen; de Leidse universiteit trok veel studenten uit omringende landen aan. In de bloeiperiode tussen 1615 en 1694 lag het gemiddelde rond driehonderd. In de achttiende eeuw liep het aantal weer terug.⁴ Sommige theologiestudenten woonden intern in het Statencollege, waarvan achter de Kaiserstraat nog enige resten te vinden zijn, of in het Collège Wallonne aan de Groenhazengracht.⁵

Het Academiegebouw is het oudste en belangrijkste monument dat momenteel door de universiteit wordt gebruikt, niet alleen vanwege de architectuurhistorische waarde – het betreft een rijksmonument – maar vooral ook vanwege de historische betekenis van het gebouw. De inrichting van de Hortus Botanicus op het terrein van het Academiegebouw, in 1590-1594, was de vroegste uitbreiding van de Leidse universiteit. Dit was de eerste wetenschappelijke plantentuin in Nederland. Een reconstructie van de vroegste aanleg is tegenwoordig weer nagenoeg op dezelfde plek te vinden. De Hortus werd gedurende de achttiende eeuw langzaam maar zeker uitgebreid over de Doelengracht, richting Witte Singel, ten koste van een vervallen woonwijk. Een grote uitbreiding langs de Witte Singel, inclusief het Grote of Blauwe Bolwerk, vond plaats in 1817-1819.⁶

Concentreerde de universiteit zich rond het Rapenburg, een deel van de medische opleiding volgde men elders in de stad. In het Caeciliagasthuis aan de Lange Sint Agnietenstraat kregen studenten vanaf 1636 klinische praktijklessen aan het ziekbed. Ook het anatomische theater verhuisde daarheen. De beroemde hoogleeraar Herman Boerhaave (1668-1738) legde hier de grondslag voor de moderne ziekenhuispraktijk. In 1799 ontstond een eigen academisch gasthuis, het Nosocomium Academicum, voor heel- en verloskunde. Dit was aanvankelijk ondergebracht in een woonhuis aan het Pieterskerkhof. Twee decennia later verhuisde het, na een gebouwenruil met het Waalse weeshuis, naar de Oude Vest.⁷ Tegenwoordig is in het Caeciliagasthuis Museum Boerhaave gevestigd

dat verschillende academische collecties van de universiteit beheert en toont, zoals anatomische preparaten en natuurkundige proefopstellingen. De oudste hiervan stammen uit de periode van de oprichting van de universiteit.

2 Rapenburg met Academiegebouw, 2013, J. Lagas. (ELO)

De eerste nieuwbouw

De negentiende eeuw was voor universitair onderwijs en onderzoek een periode van grote verandering. Om te beginnen werden als gevolg van het Organiek Besluit van koning Willem I uit 1815 alle Nederlandse universiteiten 'Rijksuniversiteiten': beheer, bestuur en organisatie kwamen in handen van de rijksoverheid. Dat neemt niet weg dat in Leiden een innige band bleef bestaan tussen de universiteit en het politiek-sociale leven in de stad.

De koning gaf met zijn besluit een belangrijke impuls aan het academisch onderwijs. Nieuwe gebouwtypen, zoals laboratoria, kwamen voort uit het groeien van de belang van de natuurwetenschappen ten koste van de humaniora die traditioneel een belangrijke plaats

3 De voormalige universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg, gebouwd rond 1910 en hier gefotografeerd in 1949 (A. van Vliet). Achter het rechterbouwdeel is de oude vijftiende-eeuwse kapel van het Faliebagijnhof gelegen die in 1593 door de universiteit in gebruik genomen werd als bibliotheek. Vanaf 1999 is het complex in bezit genomen door het universiteitsbestuur. (ELO)

in het curriculum vervulden.⁸ De Hoger Onderwijswet van 1876 betekende een fundamentele wijziging van de universitaire doelstellingen. Naast onderwijs werd wetenschappelijk onderzoek voor het eerst expliciet als doel genoemd. De behoefte aan collegezalen en andere faciliteiten nam toe. Werden vroeger bestaande panden gebruikt voor onderwijs en onderzoek, nu ging de universiteit over tot nieuwbouw. Aan de uitstraling van de nieuwe gebouwen werd veel aandacht besteed; zij dienden immers het belang van de instelling te weerspiegelen.

In de loop van de negentiende eeuw veranderde de situatie aan het Rapenburg ingrijpend, allereerst door meerdere verbouwingen rond de bibliotheek. De kapel bleef deels intact: toren en houtconstructies werden gesloopt. De rest van het middeleeuwse Begijnhof maakte plaats voor nieuwbouw. Zo werd in 1819-1822 een nieuw voorgebouw opgericht dat aan de straatzijde terugweek.⁹ Hierdoor ontstond de voor het Rapenburg afwijkende situatie van een voorplein. Krap een honderd jaar later werd dit gebouw gesloopt

en vervangen door het huidige naar een sober classicistisch ontwerp van rijksbouwmeester J.A.W. Vrijman (afb. 3).

Iets verderop, aan het Steenschuur, het verlengde van het Rapenburg, vond nieuwbouw plaats. Tussen 1856 en 1859 verrees hier het neoclassicistische Fysisch, Chemisch en Anatomisch Laboratorium van de hand van architect des konings H.F.G.N. Camps. Hiermee werd een deel van de zogeheten Kleine Ruïne ingevuld, die ontstaan was na de ontploffing van een kruitschip in 1807. Het gebouw kent een roemrijk academisch verleden vanwege het werk van de natuurkundige en Nobelprijswinnaar Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926) dat hier plaatsvond. Het stond jarenlang bekend als 'het koudste plekje op aarde' (afb. 4).

Zowel de voormalige universiteitsbibliotheek als het Kamerlingh Onnesgebouw zijn tegenwoordig rijksmonumenten. Op beide locaties veranderde het stadsbeeld door de omvangrijke negentiende-eeuwse ingrepen vergaand. Rond de bibliotheek werd karakteristieke historische bebouwing gesloopt, waarbij

4 Het Kamerlingh Onneslaboratorium aan het Steenschuur gezien vanuit het Van der Werfpark, 2013, J. Lagas. (ELO)

5 Aan de Hugo de Grootstraat verscheen in 1898 de eerste universitaire nieuwbouw buiten de singelgrachten. Het betrof twee laboratoria, ontworpen door rijksbouwmeester J. van Lokhorst. Hier is het voormalige farmaceutisch laboratorium te zien rond 1900 in de voor Lokhorst kenmerkende neogotische stijl. Vanaf de jaren 1970 tot 2004 was de rechtenfaculteit er gevestigd. Tegenwoordig is DUWO (voorheen SLS Wonen) de eigenaar die het in gebruik heeft als studentenhuisvesting. (ELO)

thus een open voorplein ontstond. Het laboratorium werd gebouwd op een terrein dat een halve eeuw onbebouwd was gebleven.

Ook op andere plaatsen in de binnenstad verrees nieuwbouw. Veertig jaar na de grote uitbreiding verloor de Hortus het zuidelijk deel daarvan. In 1859 verrees de Sterrewacht, eveneens naar ontwerp van Camps, op het voormalige Blauwe Bolwerk (afb. 6). Dit moderne koepelgebouw met twee zijvleugels verving het observatorium dat sinds 1632 op het dak van het Academiegebouw was gevestigd. Het is sinds 1859 een aantal malen uitgebreid. Ten oosten van de Sterrewacht kwam in 1876 het – al lang weer verdwenen – zoologisch laboratorium van rijksbouwmeester J.F. Metzelaar tot stand.

Op het bolwerk bij de Morspoort vond eveneens nieuwbouw plaats. Tussen 1867 en 1873 werd hier het Academisch Ziekenhuis neergezet, mede gefinancierd door de stad. Dit gebouw – tegenwoordig het Rijksmuseum voor Volkenkunde – was het eerste als zodanig gebouwde ziekenhuis in Leiden en verving de twee voorlopers, het Caeciliagasthuis en het Nosocomium.

Het toegenomen belang van onderzoek vroeg om meer laboratoriumruimte. Dit had onder meer tot gevolg dat tussen 1895 en 1898 de eerste universitaire gebouwen buiten de singels verrezen; de laboratoria aan wat nu de Hugo de Grootstraat heet, waren onderdeel van een nieuwe wijk tegenover de Sterrewacht en het zoologisch laboratorium (afb. 5). Het gebied

was in 1896 door annexatie bij Leiden gekomen. Er was bewust gekozen voor een locatie buiten de binnenstad vanwege een mogelijk risico voor de volksgezondheid.¹⁰ De universitaire nieuwbouw onderscheidt zich door omvang en uitstraling duidelijk van zowel de kleinschalige bebouwing in de binnenstad als van de woningen in het omringende wijkje Vreewijk. De ontwerper ervan, rijksbouwmeester J. van Lokhorst, was niet alleen in Leiden maar ook daarbuiten verantwoordelijk voor veel nieuwe universiteitsgebouwen. Van Lokhorst leverde enkele jaren later ook het ontwerp voor het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie aan de Raamsteeg. Hij bouwde in een duidelijk herkenbare, neogotische stijl met spitsboogramen, roosvensters en arkeltorentjes. De gewelven en spitsbogen in het trappenhuis van het Laboratorium voor Organische Chemie aan de Hugo de Grootstraat 25-27 getuigen eveneens van Van Lokhorsts voorliefde voor de neogotiek. De ordening van de vertrekken is echter zeer logisch en vooral functioneel. Ook andere universiteitsgebouwen die in deze periode tot stand kwamen, vormen representatieve variaties op neostijlen,

zoals neorenaissance, -classicisme en -gotiek. Voor dat laatste werd gekozen bij de uitbreiding van het Academiegebouw aan de Nonnensteeg in 1897-1899, waarbij Van Lokhorst eveneens betrokken was.¹¹

De groei van de universiteit werd in het begin van de twintigste eeuw deels ondervangen door aanpassing van bestaande universiteitsgebouwen. Ook kreeg een aantal gebouwen een andere functie. In de jaren 1920 verhuisde het Academisch Ziekenhuis van de binnenstad naar nieuwbouw in het Boerhaavekwartier, ten westen van de Rijnsburgerweg. De bouw van dit omvangrijke complex begon in 1913. Hier werd gestreefd naar een *cité médicale* waar zich niet alleen het ziekenhuis bevond, maar ook alle andere onderdelen van de medische faculteit. De opzet van het nieuwe complex was fundamenteel anders dan die van de negentiende-eeuwse universiteitsgebouwen: het bestond uit vrijstaande paviljoens (afb. 7). Het uiterlijk van de gebouwen kreeg wederom veel aandacht. Rond het ziekenhuis vestigden zich vanaf 1925 de medische laboratoria voor fysiologie, pathologie en anatomie.¹²

6 Sterrewacht gezien vanuit het oosten, 2013, J. Lagas. (ELO)

7 In de jaren 1920 ontstond ten westen van het treinstation een nieuw academische ziekenhuis bestaande uit losse paviljoens, hier te zien op een luchtfoto uit 1957. Op de voorgrond is het station afgebeeld, geheel links het zeventiende-eeuwse voormalig pesthuis en rechts de Rijnsburgerweg. Vanaf 1980 zijn zowat alle paviljoens vervangen door het huidige Leids Universitair Medisch Centrum. Een markant restant is het langgerekte poortgebouw met dwarsbeuken en torentje, dat vanuit de Rijnsburgerweg toegang bood tot het ziekenhuisterrein. (ELO)

De naoorlogse ontwikkeling

Na de Tweede Wereldoorlog groeide de universiteit door. In de jaren 1960 hadden de verdere democratisering van het wetenschappelijk onderwijs en nieuwe wijzigingen in het onderwijsbeleid grote gevolgen voor de universiteit en haar gebouwen. In de jaren direct na de oorlog verdubbelde het aantal studenten; in de periode tussen 1960 en 1970 trad nogmaals een verdubbeling op.¹³ De toegankelijkheid van het universitair onderwijs nam toe omdat steeds meer jongeren in aanmerking kwamen voor een studiebeurs. Daarnaast vroegen vernieuwing van zowel onderwijs als onderzoek om ruimte. Veel mogelijkheden om in de binnenstad uit te breiden waren er niet.

Het gevolg was dat de universiteit zich in toenemende mate buiten de singels vestigde. De natuurwetenschappen verhuisden naar de Leeuwenhoek, het gebied ten westen van station Leiden Centraal tot aan de Rijn, deels gelegen in de gemeente Oegstgeest. Hier was voldoende ruimte om te groeien en de gevolgen op te vangen die de snelle ontwikkeling van de bèta-wetenschappen had voor de universiteitsgebouwen. De alfawetenschappen bleven echter in de binnenstad gehuisvest en de letterenfaculteit, voorheen verspreid over meerdere locaties, vond een plaats aan de Witte Singel en op het Doelencomplex. De naoorlogse decennia vormden een omslagpunt in de ontwikkeling van de universiteit: deze typisch binnenstedelijke instel-

ling breidde zich met een hightech campus uit buiten het oude stadscentrum. Een dergelijke ontwikkeling deed zich ook elders in Nederland voor. Bijzonder aan de Leidse universiteit is evenwel dat haar historische kern onmiskenbaar het hart van het instituut bleef vormen.

In eerste instantie zag men nog wel enige uitbreidingsmogelijkheden in de binnenstad. Hiervoor werden bestaande panden aangewend. Zo werd het Gravensteen op 6 december 1955 in gebruik genomen door de Rechtenfaculteit. Tegenwoordig is hier het bureau voor student- en onderwijszaken gevestigd. Het gebouw is rijksmonument en speelt een belangrijke rol in de ontstaansgeschiedenis van de stad. De oorsprong ervan ligt in een twaalfde-eeuwse stenen toren, gebouwd door de graven van Holland. In de zestiende en zeventiende eeuw is het complex regelmatig uitgebreid en werden er onder andere een tuchthuis, de vierschaar en een schepenkamer gehuisvest. Dat het monument een nieuwe gebruiker kreeg, was gunstig voor het behoud; tot aan de restauratie, die in de oorlogsjaren begon, was het gebouw zwaar verwaarloosd.

Ook in de binnenstad werd nog nieuwbouw geplaatst. In 1955 werd aan de Kaiserstraat een zoologisch laboratorium gebouwd, de Van der Klaauwtoren (afb. 8). Vijf jaar later moest het ernaast gelegen laboratorium van Metzelaar uit 1876 plaats maken voor een modernistisch gebouw met vliesgevel. Beide gebouwen zijn in 2013 afgebroken. De Van der Klaauwtoren was een duidelijk voorbeeld van een universitair gebouw waarbij veel meer aandacht is gegeven aan het uiterlijk dan strikt noodzakelijk. Vlakbij, in de Kaiserstraat, maakte de negentiende-eeuwse universiteitsmanege in 1973 plaats voor een nieuwe mensa. In dit gebouw is tegenwoordig Studentencentrum Plexus gevestigd.

Leeuwenhof en Bio Science Park

Op het terrein van het Academisch Ziekenhuis en de *cité médicale* verschenen na de oorlog enige onderzoeksinstellingen, terwijl ook de medische faculteit en het ziekenhuis uitbreidden. In 1960 werd het Clusiuslaboratorium in gebruik genomen en in 1965 het Pieter

de la Courtgebouw. Het laboratorium staat momenteel leeg, het Pieter de la Courtgebouw wordt gebruikt door de faculteit der sociale wetenschappen.¹⁴

De natuurwetenschappen trokken, zoals gezegd, naar de Leeuwenhoek. In het meest westelijke deel van dit gebied verrezen vanaf de jaren 1960 diverse laboratoria. Het Gorlaeuscomplex aan de Einsteinweg kenmerkt zich door een schotelvormig gebouw waarin de verschillende collegezalen zijn opgenomen (afb. 9). Het werd ontworpen door de architecten Drexhage, Sterkenburg, Bodon & Venstra (bureau dsbv) en opgeleverd in 1971. Dit karakteristieke gebouw is een van de belangrijkste toekomstige monumenten van de universiteit. Verschillende laboratoria en facilitaire gebouwen werden rond het Gorlaeuscomplex gegroepeerd, waaronder het Huygenslaboratorium, het Centraal Rekeninstituut en het Mathematisch Instituut. Deze gebouwen, opgeleverd tussen 1967 en 1975, werden eveneens door bureau dsbv ontworpen; ze zijn helder en functioneel.¹⁵ Het Oortgebouw uit 1997 van architect

8 De voormalige Van der Klaauwtoren gezien vanaf de Kaiserstraat. (Universiteit Leiden)

9 Het Gorlaeus-complex vanaf de Einsteinweg, 2013, J. Lagas. (ELO)

Erick van Egeraat is de meest recente uitbreiding in deze hoek van het terrein.¹⁶

Ondertussen was het ziekenhuis weer aan vervanging toe. De bouw van het huidige Leids Universitair Medisch Centrum, naar ontwerp van B&D Architecten, begon in 1980. EGM Architecten ontwierp het aangrenzende onderzoeks- en onderwijsgebouw. Van het oude Academisch Ziekenhuis zijn alleen het poortgebouw, de poortwachtershuisjes en de directeursvilla overgebleven. De paviljoenstructuur, waarbij elke afdeling was ondergebracht in een zelfstandig gebouw, bleek in de praktijk niet aan te sluiten bij de werkwijze binnen het ziekenhuis. In het nieuwe ontwerp werden de verschillende afdelingen juist zoveel mogelijk aan elkaar gekoppeld om een integrale samenwerking tussen de verschillende vakgebieden te bevorderen.¹⁷ Deze opzet werd ook uitgangspunt voor het naastgelegen onderzoeks- en onderwijsgebouw.¹⁸

In de Leeuwenhoek bevindt zich ook het Bio Science Park waar de universiteit plaats biedt aan innovatieve bedrijven op het gebied van *bio- & lifesciences*. Dit

resultaat van een samenwerking tussen universiteit, gemeente en bedrijfsleven zal, gezien de huidige ontwikkelingen in het onderwijsbeleid, nog een belangrijke rol gaan spelen in het realiseren van universitaire ambities. Tot het jaar 2000 werd de grond voor de ontwikkeling van de Leeuwenhoek beschikbaar gesteld door de gemeente. Sinds 2000 wordt alleen universitaire grond uitgegeven. Dit levert de universiteit niet alleen geld op, maar stelt haar ook in staat het gebied naar eigen inzicht te ontwikkelen en haar eigen partners te kiezen.

Het Witte Singel/Doelen-complex

Begin jaren 1960 werd aan de Witte Singel ruimte gevonden voor de letterenfaculteit en haar bibliotheek. De eerste ontwerpen voor nieuwbouw werden tussen 1965 en 1970 gemaakt door architect P. Zanstra. Ze omvatten een kolossale toren van 120 meter op een onderbouw met een hoogte van 20 meter. Zanstra wilde de universiteit herkenbaar maken in het silhouet van de stad die, naar zijn mening, verticale elementen ont-

beerde. Een instituut van zo grote betekenis verdiende volgens hem een omvangrijke vorm, vergelijkbaar met de middeleeuwse kathedralen die zich verhieven boven de omringende bebouwing.¹⁹ Een toren leverde bovendien ruimtewinst op zodat de alfawetenschappen in de binnenstad gevestigd konden blijven. Wanneer elke afdeling een eigen verdieping kreeg, zouden de verschillende vakgroepen elkaar ook niet storen. Men stelde zich het ambitieuze doel het gebouw in gebruik te nemen tijdens de viering van het vierhonderdjarig bestaan van de universiteit in 1975. Door een bouwstop van de overheid en de weerstand die de grootschalige ingreep aan de rand van de historische binnenstad opriep, kwam het echter nooit tot uitvoering (afb. 1).²⁰

Het uiteindelijk gerealiseerde ontwerp is volkomen anders dan Zanstra's hoogbouwplan. Het vrijkomen van de voormalige Doelenkazerne aan de binnenstadszijde van de Witte Singel bood extra ruimte waarmee men het vervallen van de toren kon compenseren. Op dit terrein werd in 1982 het Lipsiusgebouw opgeleverd, naar ontwerp van de architecten H.P. Ahrens en E. Kleijer. Dit vormt het hoofdgebouw van de letterenfaculteit. De opzet ervan wordt bepaald door een centrale binnenstraat. Ondanks de grote afmetingen sloot het, in de ogen van de architecten, goed aan bij het karakter van de binnenstad. De fijnmazige constructie van de kassen van de naastgelegen Hortus vormden het uitgangspunt voor het gevelontwerp (afb. 10).²¹ Het Arsenaal is het enige overgebleven onderdeel van de voormalige kazerne. Het biedt sinds de verbouw en renovatie plaats aan de talen van het Verre Oosten. De universiteitsgebouwen zijn in dit gebied gecombineerd met sociale woningbouw om ze in het stedelijk weefsel te integreren en campusvorming te voorkomen. Deze keus had echter tot gevolg dat de nieuwbouw zich weinig profileert.²²

Aan de westkant van de Witte Singel werden in 1981 het Van Eyckhof, de Van Wijkplaats en het Matthias de Vrieshof van de architect J. van Stigt opgeleverd. In 1984 volgde de universiteitsbibliotheek naar ontwerp van B. van Kasteel (afb. 11). De gebouwen zijn opgevat als kleine stadswijken en voorzien van pleinen,

galerijen en terrassen. Door de bouwhoogte en het gebruik van baksteen wilden de architecten aansluiten bij de traditionele bebouwing langs de singel.²³ De nieuwbouw is duidelijk een product van de architectuurfilosofie van de jaren 1970, zowel in de kleinschalige opzet, als in de nadrukkelijk vormgegeven, repeterende constructieve elementen. Ook de open indeling, die als doel heeft de samenwerking tussen de gebruikers te bevorderen, past in dit denken.²⁴ Hoewel de meningen over het Witte Singelcomplex verschillen, zijn deze gebouwen inmiddels, net als de monumentale gebouwen in de binnenstad, beeldbepalend voor de universiteit.

Het veranderende universiteitsgebouw

In de jaren 1980 troffen flinke bezuinigingen het wetenschappelijk leven en namen studentenaantallen tijdelijk af. Als gevolg hiervan werd het voor universiteiten steeds belangrijker zich te onderscheiden. De architectonische uitstraling van de universiteitsgebouwen ging hierbij een belangrijke rol spelen. De net opgeleverde nieuwbouw aan de Witte Singel en de gebouwen van de Leeuwenhoek onderscheidden zich nauwelijks van de nieuwbouw van andere universiteiten, maar de lange geschiedenis van de Leidse universiteit bleek wel een markante factor. Dit leidde tot nieuwe aandacht voor de universiteitsgebouwen in de historische binnenstad. De in 2004 afgeronde restauratie en verbouw van het Kamerlingh Onneslaboratorium door architect Hans Ruijsenaars is kenmerkend voor deze omslag. De rechtenfaculteit, die voorheen verspreid was over verschillende locaties, vond hier een nieuw onderkomen.²⁵ Het huisvestingsbeleid van de universiteit is er momenteel op gericht de verschillende faculteiten zoveel mogelijk te clusteren in zogenaamde uni locaties, elk met een eigen karakter. De gedachte is dat dit de kwaliteit en populariteit van de opleidingen ten goede komt. Op dit moment worden er plannen ontwikkeld voor nieuwbouw ten behoeve van de bètafaculteiten op het terrein van het Gorlaeuscomplex die de huidige bebouwing moet vervangen. Alleen de karakteristieke 'vliegende schotel' met de collegeza-

10 Op het terrein van de voormalige Doelenkazerne kwam in de jaren 1980 nieuwbouw tot stand voor de letterenfakulteit. De gevel van het Lipsiusgebouw aan de Witte Singel is geïnspireerd op de kassen van de naastgelegen Hortus, 2013, J. Lagas. (ELO)

11 Het ontwerp van de universiteitsbibliotheek refereert aan de wijze waarop historisch stedelijk weefsel is vormgegeven. Dit onder meer vanwege de beperkte bouwhoogte en de toepassing van herhalende, kleinere eenheden waardoor gevarieerde gevels ontstaan. Aan de Witte Singel zijn verder twee pleintjes gecreëerd doordat het gebouw een T-vormige plattegrond heeft. Aan het zuidelijke pleintje, afgebeeld op de foto, is de hoofdtoegang gelegen, 2005. (Collectie Universitaire Bibliotheken Leiden)

len zal blijven staan. Voor de geesteswetenschappen is zo'n clustering nog niet tot stand gebracht.

Het wetenschappelijk onderwijs, en daarmee ook de huisvesting van de universiteit, werd vanaf 1575 gefinancierd door de Staten van Holland en die van Zeeland en later door het Rijk. Hoewel de universiteit zelf bouwopdrachten gaf en het programma van eisen opstelde, moesten alle plannen door de overheid worden goedgekeurd.²⁶ De financiering van het Academisch Ziekenhuis kwam deels van de gemeente.²⁷ Slechts een beperkt deel van het bouwbudget kwam uit het eigen vermogen van de universiteit.²⁸ Hoewel de universiteit sinds het midden van de jaren 1990 zelf verantwoordelijk is voor het beheer van haar gebouwen, is aan deze financiële constructie tot op heden weinig veranderd.

Onder druk van budgettaire beperkingen worden tegenwoordig de functionaliteit en bestendigheid van een gebouw belangrijker geacht dan de architectonische uitstraling. Voor de bètawetenschappen is daarnaast de flexibiliteit van een gebouw van belang; zij moeten immers snel kunnen inspelen op de nieuwste ontwikkelingen. Ten slotte is in het huidige academisch denken samenwerking tussen verschillende disciplines een steeds grotere rol gaan spelen. In de concurrentie met andere universiteiten wil de Leidse universiteit zich dan ook onder andere onderscheiden door de functionaliteit en flexibiliteit van haar gebouwen.²⁹

Meer dan ooit is echter de economische waarde van een universiteitsgebouw een doorslaggevende factor in de besluitvorming. De universiteit ziet haar gebouwen steeds meer als vastgoedobjecten en is dus geneigd ze af te stoten wanneer er sprake is van een ongunstige ligging, een slechte bouwkundige staat of een onduidelijke functie. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de Van der Klaauwtoren en de oude laboratoria in het Boerhaavekwartier en de Hugo de Grootstraat. Sommige zijn inmiddels verkocht en herbestemd, andere zullen worden gesloopt. Herontwikkeling wordt te duur geacht, bovendien is de universiteit minder aan ze gehecht dan aan haar 'kroonjuwelen,' zoals het

Academiegebouw, de voormalige universiteitsbibliotheek, de Hortus, de Sterrewacht en het Kamerlingh Onnesgebouw. Een aantal universitaire gebouwen is inmiddels aangewezen als gemeentelijk dan wel rijksmonument, zodat afstoting niet automatisch sloop betekent. De Van de Klaauwtoren had zo'n monument kunnen zijn; bij de Jonge Monumentverkiezing van 2011 kwam de toren als winnaar uit de bus in de categorie bedrijfspanden. Desondanks is de kloeki laboratoriumtoren, die een bijzondere plaats innam het stadsbeeld, begin 2013 gesloopt.

De oude universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg heeft weliswaar haar oorspronkelijke functie verloren, maar is wel behouden. Sinds 1999 is in dit gebouw het universiteitsbestuur gehuisvest. Ook de Sterrewacht bleef, nadat de vakgroep sterrenkunde naar de Leeuwenhoek verhuisde, in het bezit van de universiteit. Na een grootschalige restauratie en verbouwing die twee jaar geleden gereed kwam, is het gebouw nu in gebruik als collegeruimte voor de rechtenfaculteit. In de kelder is een bezoekerscentrum gecreëerd waar informatie wordt geboden over de geschiedenis van de Leidse sterrenkunde. Voor het behoud van het gebouw was, naast de monumentstatus, het historische ensemble gevormd door Sterrewacht, Hortus en Academiegebouw van belang. Maar deze cultuurhistorisch zeer waardevolle panden drukken zwaar op het vastgoedbudget. In het geval van de Sterrewacht was restauratie alleen mogelijk dankzij subsidie van de overheid en fondsenwerving door de universiteit zelf.³⁰ Het is niet zo verwonderlijk dat de universiteit renovatie en restauratie duur en lastig vindt en de voorkeur geeft aan nieuwbouw. Dit geldt ook voor de universiteitsgebouwen uit de wederopbouwperiode die door veranderende opvattingen over functionaliteit en bouwfysische problemen niet meer voldoen aan de huidige eisen. De meeste naoorlogse uitbreidingen hebben vooralsnog geen bijzondere positie in de vastgoedportefeuille, wat tot afstoting, verbouw of afbraak zal leiden. Universiteit en gemeente bezien samen in hoeverre dergelijke gebouwen in de toekomst wellicht de status van jong monument kunnen krijgen.

De Stichting Leidse Studentenhuisvesting

Hoewel de monumentale gebouwen van de Universiteit Leiden wellicht het meest in het oog springen, heeft de Stichting Leidse Studentenhuisvesting (sLS) sinds de oprichting in 1957 eveneens een zeer belangrijke rol gespeeld bij de instandhouding van het historische stadsbeeld. Door de fusie in 2013 met de van oorsprong Delftse studentenhuusvester DUWO staat de stichting inmiddels onder deze nieuwe naam bekend. Maar ook als DUWO blijft het doel gelijk: zoveel mogelijk studenten voorzien van betaalbare huisvesting. sLS was de grootste eigenaar van monumenten in de binnenstad. Aanvankelijk was de stichting onderdeel van de universiteit en kwam de financiering van de overheid, eerst het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en vanaf 1973 dat van Volkshuisvesting. In 1989 werd de sLS een zelfstandige woningcorporatie.³¹ Anders dan de universiteit, die zich vanwege een beperkt budget alleen richt op het huisvesten van onderzoek en onderwijs, zette de sLS zich ook actief in voor het behoud van cultureel erfgoed in de stad.

Men zou zich kunnen afvragen of het een goed idee is om studenten te huisvesten in monumenten. De huur die zij kunnen opbrengen is naar verhouding laag, terwijl monumenten altijd dure gebouwen zijn. Ook stelt bewoning specifieke eisen met betrekking tot indeling en brandveiligheid. Ten slotte lijkt de levensstijl van studenten niet echt te passen bij kwetsbare gebouwen, hoewel dit in de praktijk zeer blijkt mee te vallen. De situatie is echter historisch gegroeid: de meeste monumenten zijn in het bezit van de sLS gekomen in de periode 1957-1977, toen veel mensen de verpauperde binnenstad verlieten en monumentale panden voor relatief lage prijzen op de markt kwamen. De sLS kocht de panden aan en knapte ze op, want voor studenten bleef de binnenstad een geliefde plek om te wonen.³² Een bijkomend voordeel was dat verbouw aanzienlijk minder tijd kost dan nieuwbouw. Dat laatste vergt immers een veel langere voorbereidingstijd. Oude Vest 31 was in 1957 het eerste monumentale pand dat werd aangekocht. Op het moment van de fusie met DUWO had de sLS zo'n 5.000 wooneenheden in haar

bezit, waarvan 30% zich in een monumentaal object bevond; oude woonhuizen, maar ook hofjes, industrieel erfgoed of een voormalig schoolgebouw of ziekenhuis. sLS speelde een cruciale rol in het behoud van het Elisabethziekenhuis aan de Hooigracht dat in 1972 werd verlaten (afb. 12). Het pand werd in 1989 gehuurd voor huisvesting van studenten. In diezelfde tijd werden door achtereenvolgende eigenaren sloopplannen ontwikkeld, waaraan de gemeente haar goedkeuring en medewerking gaf. Deze plannen ondervonden echter steeds meer maatschappelijke weerstand, waarna de sLS het complex in 2001 aankocht en grondig renoveerde. Ook delen van de voormalige laboratoria aan de Hugo de Grootstraat zijn verbouwd tot studentenwoningen. De sLS heeft hierbij steeds geprobeerd woonfunctie en bouwhistorische waarde te combineren op een wijze die aantrekkelijk was voor zowel de gebruikers als de stad.³³ Dit moet ook opgaan voor de oude Meelfabriek aan de Zijlsingel. In 2002 richtte de sLS samen met een aantal partners een Meelfabriek C.V. op om de fabriek te behoeden voor sloop en plannen voor hergebruik te ontwikkelen. De sLS concentreerde zich op de bouw van studentenwoningen, de andere partijen houden zich bezig met de realisatie van, onder andere, woningen, horeca en kantoren. De gerenommeerde Zwitserse architect Peter Zumthor is verantwoordelijk voor het ontwerp.

De sLS bezat echter niet alleen monumentale panden. Om de woningnood onder studenten te lenigen, nam de stichting nogal eens haar toevlucht tot tijdelijke oplossingen. Zo werden in 1957 houten paviljoens langs het spoor bij het Academisch Ziekenhuis in gebruik genomen die uiteindelijk tot 1981 in gebruik bleven. De eerste nieuwbouw van de sLS werd opgeleverd in 1960: de inmiddels monumentwaardige Sterflat aan de Klikspaanweg, ontworpen door H. Postel. De sLS heeft zich de laatste jaren voornamelijk op de realisatie van nieuwbouwprojecten gericht.³⁴ Nieuwbouw maakt het gemakkelijker een groot aantal wooneenheden in één gebouw te concentreren. De eisen die studenten aan hun huisvesting stellen, zijn ook veranderd. Vroeger ging het vaak om afdelingen met een tien- of vijftiental

kamers en gemeenschappelijke voorzieningen. De huidige studenten vragen echter om zelfstandige eenheden met eigen voorzieningen.³⁵ Ten slotte wordt nieuwbouw goedkoper geacht dan het aanpassen van bestaande gebouwen. De fusie op 1 januari 2013 van SLS met DUWO, die gespecialiseerd is in nieuwbouw, is gezien de geschetste ontwikkelingen een logische stap.

Met enige regelmaat heeft men zich binnen de SLS afgevraagd of de monumentale panden wel onderdeel moesten blijven van de vastgoedportefeuille: de gebouwen zijn duur in het onderhoud en leveren per object verhoudingsgewijs minder wooneenheden. De monumenten zijn echter juist het element waarmee de SLS zich altijd onderscheiden heeft van andere woningcorporaties en daarom van wezenlijk belang voor de organisatie. Bovendien erkent de corporatie het belang van haar monumentenbeleid voor het stadsbeeld. Voor de uitwisseling van ervaringen op dit gebied nam SLS het initiatief tot de oprichting van een netwerk van woningcorporaties met monumenten in hun bezit. Wat de fusie met DUWO voor de Leidse monumenten gaat betekenen, moet nog blijken.

De toekomst van de Leidse universiteitsgebouwen

Het hart van de universiteit ligt stevig verankerd in de historische binnenstad. De gebouwen die een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van de universiteit, zoals het Academieggebouw, de Hortus, de Sterrewacht, de oude Universiteitsbibliotheek en het Kamerlingh Onneslaboratorium, zijn alle rijksmonument en worden door de universiteit gekoesterd. In een poging om de druk van deze historische gebouwen op het huisvestingsbudget enigszins te verlichten, heeft de universiteit enkele jaren geleden een beleggingsfonds opgezet. Alumni en andere geïnteresseerden konden zo beleggen in het historisch erfgoed van de universiteit.³⁶ Deze constructie bleek helaas niet zeer levenskrachtig.

Ontwikkelingen in het onderwijs en bezuinigingen maken samenwerking tussen universiteiten en hogescholen in de toekomst onvermijdelijk. De oprichting van de Campus Den Haag, een wens van het

12 Gezicht op de voorgevel van het voormalige Elisabeth-ziekenhuis aan de Hooigracht, 2013, J. Lagas. (ELO)

universiteitsbestuur, moet in dit licht worden gezien. In 2011 werd zelfs het plan gelanceerd om te komen tot een fusie van de universiteiten van Leiden, Delft en Rotterdam. Dit is inmiddels teruggedraaid tot een nauw samenwerkingsverband. Ondanks dergelijke ontwikkelingen lijkt het onwaarschijnlijk dat de universiteit ooit haar historische basis aan het Rapenburg zal verlaten. De toekomstvisie van de gemeente Leiden gaat dan ook uit van het blijvend belang van de universiteit en haar gebruikers voor de stad.³⁷ Plannen voor universitaire nieuwbouw omvatten niet alleen het Gorlaeuscomplex, maar ook het complex aan de Witte Singel. Wat dit betekent voor mogelijke nieuwe jonge monumenten in het bezit van de universiteit is nog niet duidelijk. Vast staat wel dat het gebouwenbeleid onder invloed van veranderingen in het wetenschappelijk bedrijf ook in de toekomst in beweging zal blijven.